

Maria Berkan-Jabłońska*

 <https://orcid.org/0000-0002-7137-6094>

Literary and biographical false start? About Gustaw Waliszewski's letters to Julian Bartoszewicz from 1853–1855 (in the collection of the State Archives in Łódź)

Summary

This article discusses several aspects of Gustaw Waliszewski's letters to Julian Bartoszewicz from 1853–1855, which today are part of the Archive of the Bartoszewicz family maintained by the State Archives in Łódź. The letters, spanning 163 sheets, have been studied from several perspectives: (a) biographical, which offers insight into the personality of the young man only just starting his academic career, who dreamt of becoming the “national Thierry”; (b) genetic, which treats the letters as material documenting the creative process associated with historical studies and writing columns for the *Dziennik Warszawski* periodical, and which described the beginner scholar's struggles with censorship limitations; and (c) that of press research – related to the broadly discussed in the letters topics of the development of the *Dziennik Warszawski*, its rivalry with the *Gazeta Warszawska*, and the fight for influence in the countryside. A series of memoir articles by Julian Bartoszewicz

* Ph.D. hab., Professor of the University of Lodz, Institute of Polish Philology and Speech-Language Pathology, Department of the Literature and Tradition of Romanticism, ul. Pomorska 171/173, 91-404 Łódź, Poland; maria.berkan@uni.lodz.pl

devoted to Waliszewski offer additional context; they complement the whole in the place of the lost set of Bartoszewicz' responses to Waliszewski.

Keywords: Julian Bartoszewicz, Gustaw Waliszewski, the *Dziennik Warszawski*, Warsaw historians, 19th century epistolography

Letters from Gustaw Waliszewski to Julian Bartoszewicz from 1853–1855 (designated with the reference number 1422) constitute but a minor part of the extensive Archive of the Bartoszewicz family held at the State Archives in Łódź.¹ As Zofia Zielińska-Klimkiewicz and Izabela Ugorowicz have established, the collection consists of 3,868 archival units constituting a unique family collection because apart from family documents and *privatisima*, they also include extensive sets of external material, collected by dint of the passion for collecting of three consecutive owners of the archive: Adam (1792 or 1794–1878), his son Julian (1821–1870) and grandson Kazimierz (1852–1930), as well as almost just as many files related to their professional careers.² In the case of the unit under this study, it constitutes a transitional form. The letters were most certainly a product of Julian Bartoszewicz' teaching and editorial career – but they are also a proof of the

1 Letters from Gustaw Waliszewski to Julian Bartoszewicz, Archive of the Bartoszewicz family 1552–1933, State Archives in Łódź, collection number 592, ref. no. 1422, sheet 2–164. Hereinafter when quoting from this epistemological collection I shall indicate only the sheet number in parentheses. I have modernised the spellings and punctuation in the quoted fragments of the letters, as per the principles of editing 19th century texts. I have expanded abbreviations in brackets and I have replaced underscores with spaced-out print.

2 See, e.g.: I. Ugorowicz, "Z Krakowa do Łodzi. Dzieje i zawartość Archiwum rodziny Bartoszewiczów", *Rocznik Łódzki* 2013, vol. 60, pp. 185–204; Z. Zielińska-Klimkiewicz, "Księgozbiór Bartoszewiczów – przeszłość i teraźniejszość", *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Librorum* 1998, issue 8, pp. 63–98; I. Florczak, "Z listów Zygmunta Glogera do Juliana Bartoszewicza", *Przegląd Nauk Historycznych* 2016, Year 15, issue 1, pp. 277–295; idem., "Źródła do dziejów Podlasia w Archiwum rodziny Bartoszewiczów", *Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej* 2015, vol. 15, pp. 161–176; idem., "Dokumenty dotyczące miast i województw w Archiwum rodziny Bartoszewiczów: próba charakterystyki", *Przegląd Nauk Historycznych* 2013, issue 12/2, pp. 221–235.

Kazimierz – having outlived his two sons (Julian Adam Kanty died in 1926; Kazimierz Władysław in 1919; their documents have also been included in the archive) – was in an extremely poor financial situation and was not able to properly manage the ever expanding collection already spanning four generations at that time. Therefore, in 1928 he decided to hand over the legacy of his family to the city of Łódź in exchange for perpetuity and the position of the caretaker of the collection. Przemysław Smolik, an officer at the city's magistrate, played a major role in ensuring the success of the arrangement.

heart-felt and friendly relationship that gradually developed between the student and his teacher.

Julian Bartoszewicz, the addressee of the letters, was a figure who for researchers of the 19th century “south” needs no introduction.³ Zielińska-Klimkiewicz has aptly noted that in Warsaw in the period between uprisings everyone knew this diminutive historian, librarian, and journalist. Warsaw’s intelligentsia considered him as someone extremely dependable and truthful, principled even, when it came to rules. There were times, though, when those qualities caused him enemies. As Paulina Wilkońska recalled: “(...) he had a quaint nature: a peculiar combination of unrelenting fortitude and particularly soft emotions, and a lack of will when it came to minor things.”⁴ Zygmunt Gloger, one of the most renowned students of Bartoszewicz (on par with Henryk Sienkiewicz), thus praised the educator’s teaching efforts:

Julian, God rest his soul, had a strangely huge influence on his students; they cherished him and respected endlessly. Normally serious and contemplative, Bartoszewicz entered school all smiles becoming cheerful among the youth in whom he wished to see the future nation. Even though he spoke quietly and not clearly, they listened to him with indescribable attention, and even though he usually taught and rarely held exams, they learned dutifully and relentlessly. It is easy to discern his students even today because of their firm convictions about Poland and religion. Viluyev knew well why he released the noble professor of his duty.⁵

The antipathy of the Russian authorities towards him ruined his life and undercut his academic careers but, fortunately, it did not dull either his passion for history

-
- 3 See, e.g.: J. Maternicki, “Julian Bartoszewicz (1821–1870)”, [in:] *Historycy warszawscy ostatnich dwóch stuleci*, A. Gieysztor, J. Maternicki and H. Samsonowicz (eds.), Warsaw 1986, pp. 77–91; S. Wrzosek, “Julian Bartoszewicz. Człowiek, dzieło, znaczenie”, [in:] *Intelektualiści rodem z Podlasia*, J. Sekuła (ed.), Siedlce 1997, pp. 126–138; idem., “Juliana Bartoszewicza dzieło niemożliwe: «przeliczyć do końca»”, *Podlaski Kwartalnik Kulturalny* 1998, issue 4, pp. 31–42; I. Florczak, “Julian Bartoszewicz jako współpracownik *Biblioteki Warszawskiej*”, *Rocznik Łódzki* 2014, vol. 61, pp. 105–117; idem., “Nauczyciel w służbie państwowej. Między poczuciem obowiązku a własnymi aspiracjami. Przypadek Juliana Bartoszewicza (1821–1870)”, [in:] *Między irredentą a kolaboracją. Ugoda, legalizm, lojalizm. „Dusza urzędnika” – ludzie i ich kariery*, A. Szmyt (ed.), Olsztyn 2015, pp. 51–65; M. Berkan-Jabłońska, “Wokół listu Józefy ze Śmigielskich Dobieszewskiej (1820–1899) do Juliana Bartoszewicza (1821–1870) z roku 1856. Kilka uwag z dziejów dziewiętnastowiecznej emancypacji”, *Ruch Literacki* 2013, issue 6, pp. 701–715.
- 4 P. Wilkońska, *Moje wspomnienia o życiu towarzyskim w Warszawie*, Z. Lewinówna, J.W. Gomułki (ed.), Warsaw 1959, p. 118.
- 5 Z. Gloger, “Julian Bartoszewicz 1821–1870”, *Przegląd Polski* 1870, vol. III, IV; reprinted: idem., *Pisma rozproszone*, t. 1: 1863–1876, J. Ławski, J. Leończuk (eds.), Białystok 2014, p. 391.

or his devotion to journalism. He collaborated with many periodicals (e.g., *Biblioteka Warszawska*, *Przegląd Naukowy*, *Tygodnik Ilustrowany*), and he was a columnist, reviewer and, most of all, editor of the *Dziennik Warszawski* and the *Kronika Wiadomości Krajowych i Zagranicznych*. As Zielińska-Klimkiewicz indicated: "(...) Julian Bartoszewicz was loved by many readers: for reviving Poland's history, for his unrelenting attitude towards the partitioner, for his honesty, diligence, and for his beautiful literary language."⁶

Some say that he knew everything and everyone in Poland's history. He was a role model of a historical archivist. He maintained limitless detailed records (including based on sources from Petersburg, where he had studied), which could be deciphered by few due to his mostly illegible handwriting.⁷ He was known for his love of gathering objects – he collected old manuscripts, memorabilia, official acts, inventories, ephemera, etc. He had "a guy" in every part of Poland who knew about his inclination and collected for him whatever they were able to extract from private and church book collections and archives.⁸ Even Gustaw Waliszewski procured for Bartoszewicz "deliveries" of attractive documents from his neighbourhood in the Gostyński region. He thus reported to his master: "I shall bring you excellent material and I am already glad of the joy that that will bring you," (sheet 121), "I will go to Kamienna today or tomorrow, either way I will bring you dated parchments and dusty volumes even if have to extract them by force," (sheet 126). Sometimes, though, he stated a condition:

(...) you just cannot be persuaded to write a letter. You know what? Let's make a deal. If you would be so kind as to respond to this letter, I will send you material on Polish history – in French – found in an old library, some *Mémoires pour servir à l'histoire de la Révolution en Pologne* and some other still which I did not have the time to browse through. (sheet 6–7)

There is far less information about Gustaw Waliszewski, born on 13 June 1835 in Lublin, the author of the letters studied in this article, not even about the most fundamental matter, i.e., when and where he met Bartoszewicz.⁹ Most probably they first met in Warsaw, in the autumn of 1850 when Feliks and Zofia née Raczyńska,

⁶ Z. Zielińska-Klimkiewicz, op. cit., p. 71.

⁷ At that time people used to say "zdecyfrować" (decipher). Gustaw Waliszewski used this particular expression (sheets 11, 14). Gloger also noted that Bartoszewicz' handwriting was illegible (op. cit., p. 394).

⁸ Z. Zielińska-Klimkiewicz enumerated many of those collaborators and donors (op. cit., pp. 79–80).

⁹ Short remarks about the friendship between Waliszewski and Bartoszewicz can be found in Wilkońska's recollections (op. cit., pp. 119, 142).

Gustaw's parents and wealthy landed gentry from Lubień Kujawski, were searching a new tutor for their two adolescent sons and daughter who was oldest of the three.¹⁰ Though Bartoszewicz considered teaching as an activity that distracted from serious work, he did moonlight as a private tutor for, e.g., the Krasińskis, Kossakowskis, Koziaradzki, and Garczyńskis.¹¹ In Gustaw's case, education had been problematic for some time already as the preceptors hired for him changed very often. They were not able to meet the expectations of the fifteen-year-old, who was a "child but not a child in the spirit."¹² As the educator ascertained:

Gustaw could not be given homework from point to point; indeed, with him you had to debate, clash with all seriousness, penetrate deep into knowledge, and proceed gradually through philosophy. This eaglet knew how to appreciate his teachers and no one knew before him what flew high and what lied low on the ground.¹³

Therefore, many esteemed tutors visited the Warsaw apartment of the Waliszewskis, e.g., Dominik Szulc, Antoni Czajkowski, Kazimierz Władysław Wójcicki, and, finally, Bartoszewicz, 14 years older than Gustaw. Initially, the relationship between the student and the educator was not satisfactory: "My relations with him could be divided into two epochs: in the first short period we merely got to know each other and we parted ways soon afterwards. Yet not much time later our mutual compassion for each other reunited us (...)." ¹⁴ The second period began three years later. At that time both had matured for the new relationship, which, even though Gustaw often signed letters as "devoted student" and made declarations of memory, gratitude, and affection, exceeded far beyond a typical hierarchic arrangement. Since the summer holidays of 1853 Waliszewski remained in the countryside, in the family estate in Gole and Lubień Kujawski, and in 1854 returned to Warsaw to continue education. He lived with his brother at Bartoszewicz' relative, and hosted Bartoszewicz twice in Gostyńskie – in the summer of 1854 and on the Easter of 1855.

In a several-installment-long recollection series about Gustaw published in the *Dziennik Warszawski*, Bartoszewicz declared that in his "folders" he had nearly sixty letters from his young friend.¹⁵ Currently, the State Archives in Łódź hold approx. thirty-six that span a total of 163 sheets. That is an approximation as in several

¹⁰ This applies to Władysław and Felicja. In total, Gustaw had four younger sisters (Felicja, Jadwiga, Rozalia, and Natalia) and three brothers (Władysław, Juliusz, and Kazimierz).

¹¹ Vide Z. Gloger, *Julian Bartoszewicz...*, p. 395.

¹² J. Bartoszewicz, "Gustaw Waliszewski", *Dziennik Warszawski* 1855, issue 183, p. 4.

¹³ Idem., "Gustaw Waliszewski", *Dziennik Warszawski* 1855, issue 182, p. 3.

¹⁴ *Ibid.*, p. 4.

¹⁵ J. Bartoszewicz, "Gustaw Waliszewski", *Dziennik Warszawski* 1855, issue 191, p. 4.

instances it is difficult to state with certainty whether a given item is a separate document or a supplement, a kind of a note added to another letter (e.g., sheets 122, 145). Moreover, in some instances the numbering of the sheets is incompatible with the order of the specific argumentation and would require a correction if edited.¹⁶ Not all letters are dated, a fact which also requires one to approach the existing configuration of the sheets with caution, and even those that include a date are not always organised in a chronological order. Despite that one can assume that the first document came from 15 August 1853 (sheets 4–7) while the final (undated) was written in mid-June 1855. The initial letter in the set seems to be written *in medias res*, which suggests that there had existed previous letters yet they were lost at some point.

However, this must be slightly surprising for you, if you haven't forgotten us yet, that you have not received any message from me. The reason for that was my lengthy stay in Ciechocinek, from where I returned only a few days ago. (sheet 4)

The correspondence, this can be concluded with certainty, spans two years. Initial letters were written when the sender was eighteen. The final ones shortly after he turned twenty and just a few days prior to his death on 20 June 1855.¹⁷ They seem an extremely interesting document of the past for several reasons, which I shall discuss further in the article as the possible reception directions.

Portrait of the writer – a biographical perspective

The creation/emergence of a historian

The letters Waliszewski sent to Bartoszewicz offer an intriguing portrait of a young idealist who in his style and sensitivity seems more a pupil of Zygmunt Krasiński and August Cieszkowski than of the group of Warsaw-based antiquity scholars. In fact, he possessed a through-and-through poetic nature; he was enthusiastic, full of energy and faith in the mission of the individual and society, and at the same time he managed to retain his bond with reality, thus representing that typical for some members of Polish intelligentsia of mid-19th century degree of combination

¹⁶ For example, letter #16 consists of twelve pages numbered continuously 67–78 but its end can only be found on sheet 83. It got separated from the rest with another letter on sheets 79–82 and this letter in turn is missing its initial fragment. Similarly, one letter is spread over sheets 92–93, 100–101, 94–95 and 98–99. Sheets 96 and 97 form a separate letter. There are more such inconsistencies.

¹⁷ Vital records of St. Andrew Roman Catholic Parish in Warsaw, ref. 0159/D-, UMZ 1855, death certificate no. 341.

of diligence and civic commitment. The young author's poetic prowess has manifested itself not in literature but in his passion for history. His view on the essence of history was still undefined. Sometimes, under the influence of studies by Jules Michelet, François Guizot, and Amédée Thierry that he read in the original, he dreamt of syntheses equivalent in terms of their expressiveness and affect – initially devoted to mediaeval 6th–8th-century France, and by suggestions from Bartoszewicz and Maciejowski, studies discussing Slavs during the Merovingian period. He approached distant facts with respect towards the latest at that time research findings, yet he wanted to turn them into a convincing weapon to transform thoughts. Collection of facts was supposed to be a stage en route towards the philosophy of history. Gustaw searched for means of turning historical facts into a thrilling account within the philosophy of history. That is why he defended so vehemently his academic patrons when he encountered any critical statements about them.

How so? Historical works of Michelet or Thierry are common works? The philosophy of the history of France by the former and critical history by the latter are things accessible to anyone, understandable, which can be read in fragments, in a rush and carelessly? What is this? What is Mr A.[ntoni] N.[owosielski]¹⁸ trying to say here arguing that today's history has assumed an anecdotal form? *De bonne foie*, does Michelet's historical system, invented a priori, have the demeanour of an anecdote????? (sheet 18)

This particular work, i.e., of consolidating and processing information, to a large extent defined the topics of the letters sent to Bartoszewicz (e.g., sheets 43–46, 85–87, 108–109; 112–114; 136–137). In Waliszewski's arguments his cognitive effort which he shared with his friend, e.g., by engaging in a discussion of the framework of notions utilised by the historian in his articles, entailed an extremely high emotional load.

(...) this breaking of principles embodied by the stoic pride of a Roman, by the love of freedom felt by a barbarian and by the Christian feeling of sacrifice, this contrast

¹⁸ Waliszewski commented a statement by A. Nowosielski in a review of *Dzieła historyczne PP. T. Dziekońskiego i L. Rogalskiego*. Furthermore, letters on sheets 114–115 include an extensive comparison of Michelet, the author of *The History of France* (1844) – termed the “poet” of history, and Thierry, the author of *Histoire des Gaulois* (1828–1845) – termed the “philosopher” of history. In 1853 Waliszewski summarised to Bartoszewicz also a study by Amédée Thierry's older brother Augustine entitled *Récits des temps mérovingiens* (1840) – sheet 136. See also an anonymously published study by Waliszewski, “Dwie szkoły historyczne”, *Dziennik Warszawski* 1853, issue 144, pp. 3–4. A discussion of these views remains outside the assumptions for this article.

– that’s my element, that is the backdrop for my current work, and if God’s willing even reach future work, the thought which You have consecrated in me by bestowing upon me the ability to plastically reveal for future generations that dead man’s past that awaits resurrection. Amédée Thierry possesses much of this ability. What wonderful vivid sketches he takes from figures (...) that are otherwise blurry to us. His works constitute a model of good style, of good historical method: there is nothing excessive there, nor anything lacking. (sheet 114–115)

The joy in practising science in a serious manner, and the authentic satisfaction in expanding knowledge and in literary devices deemed apt in the moment is mixed in the letters with moments of hesitation and doubt. Discussions of the problems of past centuries on the one hand and musings on effective and justified methods for practising history in the present reality on the other have led their author to earnest questions about the model of being a historian. Young Waliszewski wanted to most of all be “anti-clique” – that is how he saw his mission of a “człowiek publiczny” (man of the public), (sheet 130)¹⁹ and that was how he understood the obligations of a man of science; that was his goal, to be such a person, not in some future but now. He projected himself to be the “Polish Thierry” and he immediately began executing that “internal project” through arduous work. The desire to be the “Polish Thierry” did not allow for any compromises and demanded the youthful belief in success or even “wkonwulsyjnienie w naukę” (inconvulsion into science), to paraphrase Zygmunt Krasiński.

It would be impossible for me to knock on my forehead and say like A.[ndré] Chénier – *Il y avait quelque chose là*,²⁰ and only at the last moment realise that I had been assigned on Earth the tasks of a mere common mortal. I remember when You taught me that b e l i e f i n o n e s e l f creates wonders, creates the man and his future. So, I have taken this fervour from You, yet n o d a t e has seemed clear and certain on the horizon of hope yet. (sheet 30)

Of course, those dreams clashed with more prosaic expectations of his surroundings resulting in momentary discouragement, loss of energy and anxiety. That was also reflected in his letters, e.g., in a small note from April 1855 that described a minor disagreement with Aleksander Waclaw Maciejowski; the note concludes with a remark on the margin with an emotional somewhat childish

¹⁹ Bartoszewicz wrote: “with all his heart, all his soul he was a man of the public,” (*Dziennik Warszawski* 1855, issue 181, p. 3).

²⁰ The words have been assigned to André de Chénier (1762–1794); originally: *Pourtant j’ avais quelque chose là*.

exclamation: "Oh my God, I'd like to return [to Warsaw] and work to show You that I can in fact do something useful," (sheet 145).

He had indicated similar expectations of academic improvement earlier, in a letter of 2 June 1854:

I think that soon I'll be able to see You, that gives great encouragement to my mind and happiness to my heart. (...) In fact, I am currently undergoing a moral and tiresome crisis. Never before my future has worried me so much as it does now. I would wish to move to Warsaw as soon as possible so that I could engage in work u n h i n d e r e d by anything. You have to endure a hundred times more noise at your family house in the countryside than in the city. Without a guide it is no easy feat to properly study history. It is impossible not to become lost in the chaos of dates and facts. It is terribly difficult to learn history, to learn it earnestly. Well, that You have the power to remedy that – that's a given (...). (sheet 60–61)

"To take away his books and deprive him of the company of learned people would mean to kill him slowly," Władysław Wieczorkowski, Gustaw's peer from the group of young fans of the *Dziennik Warszawski*, recollected confirming the ambitious plans of the latter: "(...) he wanted to achieve great things through science."²¹ "How much he had already done," Waclaw Szymanowski noted.²² If not for the correspondence, those would be empty words, but the letters document that vivid youthful intelligence.

However, by dint of that *expressis verbis* conviction of his life's mission and his potential to be fulfilled, Gustaw was often accused of being arrogant, a fact which he himself seemed not to understand.²³ He did not accept the argument that he might have been too young for anything when it came to science. Both in his letters and columns published in the *Dziennik Warszawski*, he boldly disputed the theses of French medievalists that he studied and Warsaw-based critics. He argued, e.g.: "I know these facts that I talk about and I argue that these gentlemen's thinking is false..." (sheet 139) and he protested: "It is a truly strange prejudice that young intelligence cannot produce anything what would be worth reading at all," (sheet 140).

²¹ W. Wieczorkowski, "Gustaw Waliszewski", *Gazeta Codzienna* 1855, issue 166, pp. 3–4.

²² W. Szymanowski, inc. "Wczorajszej nocy umarł Gustaw Waliszewski" ["Wiadomości krajowe"], *Dziennik Warszawski* 1855, issue 160, p. 1.

²³ Such suggestions against the young generation were formulated, e.g., by Michał Gliszczyński in the *Gazeta Warszawska* (idem., "Antoni Muczowski", *Gazeta Warszawska* 1852, issue 116, pp. 3–5). See also Waliszewski's "Korespondencje z powiatu wrocławskiego", *Dziennik Warszawski* 1854, issue 152, issue 287.

The letters from Julian Bartoszewicz' collection and Waliszewski's press releases, usually published anonymously (hence the difficulty in assigning authorship),²⁴ supplemented each other in an interesting manner, and indirectly indicate the second reading perspective that I wish to propose.

Letters and Bartoszewicz' commentary – a comparative perspective

The other side to the discussed epistemological examples, i.e., Bartoszewicz' responses, remains unknown. However, one can assume as a partial alternative version of the relationship and as an image complementary to Gustaw the already mentioned recollective article published in the *Dziennik Warszawski*, in which the historian tried to reconstruct the intellectual and personality-focussed portrait of his young friend. Today, Bartoszewicz' deeply personal text serves a practical function in combination with Waliszewski's letters – it enables one to clarify vague personal issues and helps correctly retrace the chronology of the documents. Equally importantly, it enables one to juxtapose Gustaw's dreams and plans with the perception of an adult, aware of the various determinants of the epoch. That is because in between the lines of the recollections one can trace Bartoszewicz' plans regarding Waliszewski's future and the covertly fulfilled policy of "producing a scientist," shifting him towards topics that both Bartoszewicz and Aleksander Waclaw Maciejowski considered more useful for Polish historical research. Waliszewski's gradually fading interest in Merovingian Gaul and a shift towards facts about Slavs in 6th-8th-century Europe, discussed in the letters extensively, becomes clear in the context of Bartoszewicz' argumentation. It was he who suggested to Gustaw the thought with which the young man engaged wholeheartedly: "Why should he become in Slavic lands a second Thierry for France if he can be the first Thierry for Poland?"²⁵ In fact, when Waliszewski plunged into academic work with full force and against his physical abilities, Bartoszewicz observed that to some extent with admiration but to some also with anxiety calling it a "voluntary academic murder," a determination that eventually proved correct.²⁶ The memoir devoted to Gustaw concludes in a statement by mainly a disappointed historian who lost an ingenious successor and a potential author of the all-encompassing study *O dziejach Słowian od Chrystusa do Bolesława Śmiałego* [On the History of Slavs from Christ to Bolesław the Generous]: "Had he not died he would have left a colossal

²⁴ Mainly columns written in Ciechocinek and the Włocławek district (summary in the article's bibliography).

²⁵ "I thought so and I converted Gustaw to that," Bartoszewicz wrote in the same instance (idem., "Gustaw Waliszewski", *Dziennik Warszawski* 1855, issue 190, p. 4).

²⁶ J. Bartoszewicz, "Gustaw Waliszewski", *Dziennik Warszawski* 1855, issue 206, p. 3.

work which Polish science could have boasted. He would have been the national Thierry; a pride which he deserved. He had the power for that.”²⁷

Thus, between the letters and the biographical story penned by Bartoszewicz, there emerged a new history of Waliszewski's short life.

Creative process – genetic perspective. Thematisation of censorship

Waliszewski's letters also offer insight into the creative process of the beginner author. In them he not only mentioned what pushed him towards writing, but also how his work was influenced by other people's evaluations and words. The latter issue applied mainly to accusations of pretentiousness or egotism directed at him in columns intended for the *Dziennik Warszawski* (sheet 130). Gustaw analysed them carefully to eventually accept in the following manner: “I wish to thank Mr Lewestam for what he had written as he fuelled the flame inside me (...)” (sheet 146). Some of the comments from the letters, which he shared with Bartoszewicz, were later included, with slight modifications, in the correspondence from the Włocławek district. Who made the cuts and selections? Some barely visible pencil traces indicate in the sheets locations “from here – to here.” Maybe those were fragments considered by Bartoszewicz to be used in print? This issue remains opened.

The letters include extensive paragraphs that offer an account of the process of preparing historical articles. Waliszewski was thinking about his choices, he presented his underlying motives, and discussed his reads which inspired him to transition from being a passive reader to independently exploring academic topics. He thus wrote in reference to Amédée Thierry's *Histoire des Gaulois*:

(...) one thought followed another and as my enthusiast grew inside me, a simple report morphed into an article. From the facts that Thierry presented in a descriptive manner (...) I tried to draw certain conclusions and seize the nature of the entire epoch, and when I struggled with my own strength and abilities, I felt both a Titan and an amphibian, as M[r] Nowosielski beautifully stated in the *Dziennik*. (sheet 137–138)

This quotation reveals two stylistic/ideological tendencies that appear side by side in the correspondence. Gustaw ambitiously assumed the role of a young scholar as he explained specific research problems, referencing sources and the general state of research but at the same time he let his reflective/analytical nature loose, from time to time returning to the issue of selecting specific topics and work

²⁷ Ibid., issue 208, p. 3.

methods and his expectations towards those. One could, of course, consider some of his projects as excessive and pretentious, posthumous echoes of Romanticism. That is probably true, yet from the perspective of not-even-twenty-year-old Gustaw for a new concept of a grand-scale Polish historical narrative (in fact, so much different from that professed by his master) to crystallise, one had to possess both the heart and the mind. In so doing he did not lack a sense of humour and self-ironic distance, e.g., when he was explaining the delay in completing his study of the Middle Ages, he unambiguously suggested all the distractions typical for his youthful age that kept him from working.

I told You about the second obstacle – but I truly have no idea how to describe it to You. Well, simply, such moral disposition, infelicitous, that in my mind I saw more clearly historical and non-historical female figures: Plectrude, Alpaida, and Berta *aux grans piés*, as the chronicle states, Byzantine Irene and who knows who else, than Karol Martel, Pepin, and particularly St. Benedict or St. Columba, those grand antagonists of the female gender and of irritable dispositions. (sheet 47)

The letters also include many quasi-literary digressions devoted to the notion of the correspondence sent from various places to the *Dziennik Warszawski*. For Waliszewski and Bartoszewicz it was obvious that the strategy started in the periodical of thus collecting news from the countryside could have been limited to a mere transfer of gossip; Waliszewski searched for a capacious formula turning his texts into a review of the local intellectual life, i.e., a diagnosis of the “thoughts of contemporary moods,” (sheet 118) which in turn would create the basis for a deep integration of society – “As much as it is possible, may the entire country, the scattered country rally and gather and recognise itself in the *Dziennik*,” (sheet 107). In the history of the surrounding area, he wished to see material for historians in the future. It was an innovative project of the *Dziennik Warszawski*, one which was met with resistance from many of the “parishioners.”²⁸ When Waliszewski’s correspondence from the Włocławek district proved to be the kindling for a quiet yet unpleasant confrontation with the gentry neighbourhood, he sometimes complained about the mentality in the Gostynin district, though the feeling of surrender was fundamentally alien to him. Therefore, he asked:

I would like to, as much as it is possible, limit its [the correspondence’s] polemic side as it is a waste of time and effort with these people that persecute me. Who can come to terms with them? Probably only those who can impress them with parish education or bottle fame. (sheet 128)

²⁸ See J. Bartoszewicz, “Gustaw Waliszewski”, *Dziennik Warszawski* 1855, issue 191, p. 3.

Bartoszewicz was understanding of that self-censorship, self-imposed in the name of maintaining good familial and neighbourhood relations, as he knew all the details of all the disputes from the letters.²⁹

Of course, a major concern raised in Waliszewski's correspondence is that of interventions by actual censorship. He did not always understand the mechanisms that censors followed when deciding whether to allow printing or remove some fragments. He did not want Bartoszewicz to have any problems with censorship because of him, and yet he complained:

You did tell my father it is was necessary for me to follow the requirements of the Censorship because otherwise it would be difficult for my collaboration to help the *Dziennik* in any way. So, tell me this: how am I supposed to follow them when I have no experience and the Censorship continues not to proceed in correcting studies. It is not the case that my article was terribly spoiled – and I truly do not know whether this one won't be. I am supposed to write about the Merovingian dynasty, i.e., about the fall of monarchy (...) – how am I supposed to escape this? Overall, I shall try to use your kind word of warning and modify, if possible, expressions that are excessively vivid. (sheet 48–49)

Elsewhere in the letter he concluded with sadness:

Not seeing in the *Dziennik* the article I was expecting, I believe it has shared the fate of all articles marked by the narrow review process. If that is the case, it will upset me because I feel that my attempts will not be published in the *Dziennik* because I am not able to write without enthusiasm, without expressing my thoughts completely. My pen is still too juvenile for me to possess the talent necessary to predict and avoid consequences with the agility of my expressions. (sheet 18–19)

Sometimes one also had to consider the possibility of social censorship – in one letter Waliszewski deliberated long whether the criticism of a recently published novel by Józef Ignacy Kraszewski would not displease him and, in turn, cause a conflict between him and the *Dziennik*. Tired with the internal debate he eventually concluded in a manner typical for him, i.e., opening the field for a new world-view debate:

But also, truly, shame on authors who in matters not centred on their love of self but on humanity do not reject their literary passion. Either a model contrary to reality or equal to it! That is the burning task – a Shakespearean problem! My final formula in this matter is that perfection (true perfection!) is always a possible reality, because reality is a living embodiment of perfection. I would let myself be cut into pieces for this conviction. (sheet 36)

²⁹ Ibid.

“Historical material” – perspective of press research

Bartoszewicz strongly emphasised Waliszewski’s contribution in the reform the *Dziennik Warszawski* underwent after 1854. The letters are indeed an interesting proof of both Gustaw and his friends and acquaintances’ commitment to strengthening the periodical’s reputation. They are a story of, as he stated it in them, “collaboration” in the countryside for the benefit of the *Dziennik*.

Being a correspondent from the Włocławek dis[trict] I can say this to my credit that I have given the *Dziennik* a significant party in this area. We have in Lubień 6 subscribers vs 5 subscribers of the *Gazeta*. I didn’t include those recently recruited in other areas – either through my own interventions or via Ms J.[ózefa] Ś.[migielska] (in Kowal, in Płock). (sheet 121)

Dear Sir – terrible unexpected reaction is brewing in our neighbourhood against the *Gazeta* to the benefit of the *Dziennik*. (...) the new Editorial Board absolutely needs a new program. Since the Censorship has not allowed one – it can be easily replaced by that polemical “Odezwa od Redakcji” [Editorial] that lists all its criticisms against the *Gazeta*. So a dozen or so copies of that (...) please send to me – that would guarantee the *Dziennik*’s total victory. (sheet 34)

By the end of the past quarter, I counted the enemy’s forces like Napoleon did during the Waterloo campaign. I used all the means I found appropriate to expand our influence in this area; I triggered all the hidden moral springs that keep the local social life more or less balanced; (...) I can say with inexplicable joy that I have won like Marcellus and I will be able to lay the sacrifice gained on the enemy if not in sacrifice to Jupiter Feretrius³⁰ then instead to the Editorial Board! (sheet 102–103)

Thousands of discussions with the neighbours, disputes with opponents, packages sent to forward the more interesting issues and articles, deprogramming “Odezwa od Redakcji”, gaining allies and subscribers, and, finally, fundamental issues, i.e., discussions regarding the principles of Polish journalism – all that can be found in Waliszewski’s letters. If he noticed anything interesting around, he evaluated it in terms of its utility for the periodical; for example, having met *Tadeusz Bezimienny* in Ciechocinek, he immediately reported his novelistic plans and asked Bartoszewicz: “Maybe the news about J.[ózef] Korzeniowski will

³⁰ Waliszewski might have drawn the anecdote about Marcus Claudius Marcellus and his exclamation “Jupiter Feretrius!” in celebration of his victory over Gauls from, e.g., *Życie zacnych mężów z Plutarcha* by I. Krasicki (e.g., idem., *Dzieła. Dziesięć tomów w jednym*, Paris 1830, p. 695).

somehow be useful for the *Dziennik*? – You will know that best,” (sheet 75). For similar reasons, i.e., to intellectually stimulate the local community with wisely edited periodicals, Gustaw intended the included in the correspondence reviews of articles and books he read in domestic press, reviews of periodical programmes, including questions about the place the novel in instalments should occupy or about the fact-based criteria that reportage/column texts sent from the countryside should meet. He was anxious about catering to the tastes of public opinion.

Please, have mercy! Is it appropriate for the *Gazeta Warszawska* (which I have touched upon in my correspondence) to print two novels in instalments at the same time? And if so, it will be necessary to announce a crusade against it. And that will kill both, history, and art. Ah! please do not allow it to make itself comfortable in the *Dziennik*! or literature will fall!!!! (sheet 24)

At this point it is worth indicating how independent the young man was in his judgements. He was independent and bold in a way that was unique as it was perceived as one of Waliszewski's distinctive qualities when compared to his peers. Traces of those can be found not only in his strictly historical remarks but also in his comments regarding contemporary literature scattered throughout the letters. Less a certain stylistic exaltation resulting from his youthful age, the assessments he formulated about, e.g., Deotyma's encyclopaedic approach (sheet 60), the harmfulness of the so-called “religiantyzm” [religiantism] in literature (sheets 142–143) or the covert bigotry in the otherwise vivid articles by Antoni Nowosielski³¹ (sheet 11) were surprisingly accurate and sensible.

The polemics initiated by Waliszewski rarely applied to Bartoszewicz himself; they were rather a form of joint “brainstorming” and an invitation for the editor to explore important matters in his arguments. For example, in November 1854 Gustaw argued passionately:

In my other letter I shall send You a detailed report on Am[édée] Thierry's view of the Slavic lore. I would even want to search in all the writers whose works I have at my place what each of them said about Slavs. Maybe such a report could also be useful for the *Dziennik*? I'm sure it was K.W. [Kazimierz Wójcicki?] who sent the famed article on criticism to the *Gazeta*? Oh, how I wish someone at least scratched him. In his mind, philosophy has not found any truth yet!!! And that is, my good Sir, a blasphemy! I beseech You, do not let that one go unpunished. According to him human works are marked by ineptitude and thus also progressiveness, while divine works by perfection and thus also stagnation – but has the learned critic considered

³¹ Press disputes between Nowosielski and Orzeszkowa in the early 1870s seem to confirm this ascertainment.

where the line between human and divine works lies. Who will indicate *le juste-milieu*? Where does human will begin and where is it replaced by the work of Providence? There is nothing easier than to chime empty clichés. It is not possible for there not be any response in the *Dziennik*. (sheet 76)

There are numerous such indications in Gustaw's letters of his desire to participate in the shaping of domestic culture through press.

The illness – typhus – started suddenly. Bartoszewicz indicated 12 June 1855. Soon afterwards, on 14 or 15 June, the boy lost consciousness and on the early morning of 20 June, around 4 a.m., he died. The funeral was held on 22 June. Waliszewski was buried in Powązki Cemetery in the Catacomb Alley (row 35, spot 5).

The description of the events included in Bartoszewicz' memoir can be useful in identifying Gustaw's final undated letters³². Two of them are particularly baffling, contained on sheets 147–149 and 162: much shorter than usual, written as if illegibly and carelessly. The changed handwriting seems to prove the sender's frailty indicated in both. It is fairly probably that the first had been written right before the illness intensified, while the other a few days later, around 12–14 June.

For the past few days, I have been completely weak – yesterday I felt in poor condition. I felt feverish shivers all around. Today I'm as if very fatigued and enfeebled. This may be malaria. Or some intensified sniffles. (...)

And how are You feeling these days?

I strongly believe in myself, my future, yet whenever I'm weak strange thoughts come to my mind.

With cordial wishes,

Gustaw (sheets 147–148)

Dear Sir!

I am so weak that I cannot leave my place – it's been three days since I went outside. When I'm writing this my shivers have stopped and now I have got high fever and severe headache. What is going to happen to me?! I'm losing time! I very much wanted to visit You today, but no way – not in this condition... On top of that cough and eye pain as I've been working long by candlelight, in the evening and in the morning. This is truly awful matter! My Dear Sir, please accept Gustaw's embrace. If Mr Maciejowski comes, please notify him about this and explain me to him. Warmest kisses Dear Sir – see you soon, if God's willing,

Gustaw (sheet 162)

³² J. Bartoszewicz, "Gustaw Waliszewski (Dokończenie)", *Dziennik Warszawski* 1855, issue 209, p. 3.

My intention in this article was to indicate several directions for the interpretation of this correspondence, yet I have had the nagging question in the back of my head: is it not a false start? Some have compared Waliszewski's life to a "meteorite".³³ Thus, Waław Szymanowski wondered after Gustaw's death: "He was an exception in our superficial epoch that glittered with tinsel reflections; and maybe as that he could not have existed."³⁴ Clearly, if one was to study only the few articles, printed anonymously, the material would not have been worth any attention. However, young Gustaw's letters, which have survived in the Archive of the Bartoszewicz family, written vividly, energetically, intelligently, alternately loftily and ironically, and with humour and enthusiasm, are a proof of authentic zeal from the past, are potential material, a voice from afar, which in combination with the "scraps" published during his lifetime can move today's readers.

³³ Ibid.

³⁴ W. Szymanowski, *op. cit.*, p. 2.

Maria Berkan-Jabłońska*

Literacki i biograficzny falstart? O listach Gustawa Waliszewskiego do Juliana Bartoszewicza z lat 1853–1855 (ze zbiorów Archiwum Państwowego w Łodzi)

Streszczenie

Artykuł dotyczy kilku aspektów korespondencji Gustawa Waliszewskiego, skierowanej do Juliana Bartoszewicza w latach 1853–1855 i stanowiącej obecnie część Archiwum rodziny Bartoszewiczów z Archiwum Państwowego w Łodzi. Listy, obejmujące 163 karty, scharakteryzowane zostały z kilku perspektyw: a) biograficznej, która daje wgląd w osobowość młodego, ledwie zaczynającego karierę naukową człowieka, marzącego o karierze „narodowego Thierry’ego”; b) genetycznej, która listy traktuje jako materiał dokumentujący proces twórczy nad studiami historycznymi i felietonami dla „Dziennika Warszawskiego”, a także opisuje zmagania debiutanta z ograniczeniami cenzuralnymi; c) prasoznawczej – związanej z obszernie eksplorowaną w listach tematyką rozwoju „Dziennika Warszawskiego”, jego rywalizacji z „Gazetą Warszawską” i walki o wpływy pisma na prowincji. Dodatkowym kontekstem staje się cykl artykułów wspomnieniowych poświęconych Waliszewskiemu autorstwa Juliana Bartoszewicza, które stanowią swoiste dopełnienie niezachowanego bloku listów Bartoszewicza do Waliszewskiego.

Słowa kluczowe: Julian Bartoszewicz, Gustaw Waliszewski, „Dziennik Warszawski”, historycy warszawscy, epistolografia XIX w.

Listy Gustawa Waliszewskiego do Juliana Bartoszewicza z lat 1853–1855, opatrzone sygnaturą 1422, stanowią drobną część obszernego Archiwum rodziny Bartoszewiczów przechowywanego w Archiwum Państwowym w Łodzi³⁵. Zbiory te, zgod-

* Dr hab. prof. UŁ, Uniwersytet Łódzki, Instytut Filologii Polskiej i Logopedii, Zakład Literatury i Tradycji Romantyzmu, ul. Pomorska 171/173, 91-404 Łódź; maria.berkan@uni.lodz.pl

³⁵ Listy Gustawa Waliszewskiego do Juliana Bartoszewicza, Archiwum rodziny Bartoszewiczów 1552–1933, Archiwum Państwowe w Łodzi, nr zespołu 592, sygn. 1422, k. 2–164. Dalej przy cytatach z tego zbioru epistolograficznego podaję jedynie numer karty w nawiasie. Pisownia i interpunkcja przytaczanych fragmentów listów została zmodernizowana, zgodnie

nie z ustaleniami Zofii Zielińskiej-Klimkiewicz oraz Izabeli Ugorowicz, obejmują 3868 jednostek aktowych i stanowią nietypowy zbiór rodzinny, ponieważ oprócz dokumentów rodowych i *privatisimów* zawierają również bogate kolekcje materiałów zewnętrznych, gromadzonych w następstwie kolekcjonerskiej pasji trzech kolejnych właścicieli archiwum: Adama (1792 lub 1794–1878), jego syna Juliana (1821–1870) i wnuka Kazimierza (1852–1930), oraz nie mniej liczne akta związane z ich pracą zawodową³⁶. W przypadku jednostki będącej przedmiotem uwagi w niniejszym artykule mamy do czynienia z formą pośrednią – listy są z pewnością efektem działalności pedagogicznej i redaktorskiej Juliana Bartoszewicza, poświadczają jednak przy tym serdeczną i przyjacielską więź, jaka stopniowo łączyła się między uczniem i jego nauczycielem.

Julian Bartoszewicz, adresat korespondencji, to postać, której badaczom „południa” wieku XIX nie trzeba przedstawiać³⁷. Zielińska-Klimkiewicz słusznie zaznaczała, że w Warszawie międzypowstaniowej wszyscy znali tego drobnego

z zasadami edycji tekstów dziewiętnastowiecznych. Skróty rozwinięto w nawiasach kwadratowych, a podkreślenia zastąpiono drukiem rozstrzelonym.

³⁶ Zob. m.in.: I. Ugorowicz, *Z Krakowa do Łodzi. Dzieje i zawartość Archiwum rodziny Bartoszewiczów*, „Rocznik Łódzki” 2013, t. 60, s. 185–204; Z. Zielińska-Klimkiewicz, *Księgozbiór Bartoszewiczów – przeszłość i teraźniejszość*, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Librorum” 1998, nr 8, s. 63–98; I. Florczak, *Z listów Zygmunta Glogera do Juliana Bartoszewicza*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2016, R. 15, nr 1, s. 277–295; też, *Źródła do dziejów Podlasia w Archiwum rodziny Bartoszewiczów*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej” 2015, t. 15, s. 161–176; też, *Dokumenty dotyczące miast i województw w Archiwum rodziny Bartoszewiczów: próba charakterystyki*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2013, nr 12/2, s. 221–235.

Kazimierz – pochowałszy dwóch synów (Juliana Adama Kantego w 1926 r. i Kazimierza Władysława w 1919 r.; ich dokumenty także zasiliły archiwum) – żył w bardzo trudnych warunkach materialnych i nie panował nad rozrastającym się dorobkiem czterech już wtedy pokoleń. W 1928 r. zdecydował zatem, by za dożywotnią pensję i stanowisko kustosa zbiorów przekazać rodzinne dziedzictwo Łodzi. Ważną rolę w sfinalizowaniu tego przedsięwzięcia odegrał urzędnik łódzkiego Magistratu, Przemysław Smolik.

³⁷ Zob. m.in.: J. Maternicki, *Julian Bartoszewicz (1821–1870)*, [w:] *Historycy warszawscy ostatnich dwóch stuleci*, red. A. Gieysztor, J. Maternicki i H. Samsonowicz, Warszawa 1986, s. 77–91; S. Wrzosek, *Julian Bartoszewicz. Człowiek, dzieło, znaczenie*, [w:] *Intelektualiści rodem z Podlasia*, red. J. Sekuła, Siedlce 1997, s. 126–138; tenże, *Juliana Bartoszewicza dzieło niemożliwe: „przeliczyć do końca”*, „Podlaski Kwartalnik Kulturalny” 1998, nr 4, s. 31–42; I. Florczak, *Julian Bartoszewicz jako współpracownik „Biblioteki Warszawskiej”*, „Rocznik Łódzki” 2014, t. 61, s. 105–117; też, *Nauczyciel w służbie państwowej. Między poczuciem obowiązku a własnymi aspiracjami. Przypadek Juliana Bartoszewicza (1821–1870)*, [w:] *Między irredentą a kolaboracją. Ugoda, legalizm, lojalizm. „Dusza urzędnika” – ludzie i ich kariery*, red. A. Szmyt, Olsztyn 2015, s. 51–65; M. Berkan-Jabłońska, *Wokół listu Józefy ze Śmigiełskich Dobieszewskiej (1820–1899) do Juliana Bartoszewicza (1821–1870) z roku 1856. Kilka uwag z dziejów dziewiętnastowiecznej emancypacji*, „Ruch Literacki” 2013, nr 6, s. 701–715.

z postury historyka, bibliotekarza i dziennikarza. W środowisku inteligencji warszawskiej uważano go za człowieka bardzo rzetelnego i prawdomównego, a nawet pryncypialnego, gdy szło o zasady. Zdarzało się, że cechy te przysparzały mu wrogów. Paulina Wilkońska wspominała: „[...] była to dziwna natura: dziwne połączenie hartu nieugiętego ze szczególną miękkością uczucia i brakiem woli w drobnych rzeczach”³⁸. Zygmunt Gloger, jeden z najznakomitszych, w parze z Henrykiem Sienkiewiczem, wychowanków Bartoszewicza, wychwalał jego nauczycielskie starania:

Na uczniów swoich wywierał śp. Julian wpływ dziwnie wielki, miłowali go oni i szanowali bez granic. Zawsze gdzie indziej poważny i zamyślony, do szkoły wchodził Bartoszewicz z uśmiechem na twarzy, stawał się wesołym pośród młodzieży, w której chciał widzieć przyszły naród. Choć mówił szybko i niewyraźnie – słuchali go z nieopisanym zajęciem, a choć zwykle tylko wykładał, rzadko bardzo egzaminując – uczyli się na wyścigi. Uczniów też jego dziś jeszcze łatwo poznać można po gruntowności ich przekonań polskich i religijnych. Wiłujew wiedział, za co oddalił ze służby zacnego profesora³⁹.

Niechęć władzy rosyjskiej zatrąła mu życie i podcięła karierę naukową, ale szczęśliwie nie przytępiła ani jego historycznych zamiłowań, ani zaangażowania dziennikarskiego. Był współpracownikiem wielu ówczesnych pism (m.in. „Biblioteki Warszawskiej”, „Przeglądu Naukowego”, „Tygodnika Ilustrowanego”), felietonistą, recenzentem, a przede wszystkim redaktorem „Dziennika Warszawskiego” i „Kroniki Wiadomości Krajowych i Zagranicznych”. Jak przypominała Zielińska-Klimkiewicz: „[...] szerokie rzesze czytelników uwielbiały Juliana Bartoszewicza: za wskrzeszanie historii Polski, za nieprzejednaną postawę wobec zaborcy, za uczciwość, pracowitość, za piękny, literacki język”⁴⁰.

Wiedział ponoć wszystko i o wszystkich z polskiej przeszłości. Reprezentant historycznego antykwaryzmu, prowadził niezliczoną i szczegółową dokumentację (także na podstawie źródeł z Petersburga, gdzie studiował), którą ze względu na nieczytelne pismo mało kto potrafił rozszyfrować⁴¹. Słynął z zamiłowania do zbieractwa – kolekcjonował stare manuskrypty, pamiętniki, urzędowe akta, inwentarze, druki ulotne i inne pamiątki. Miał „umysłnych” w całej Polsce, którzy

³⁸ P. Wilkońska, *Moje wspomnienia o życiu towarzyskim w Warszawie*, oprac. Z. Lewinówna pod red. J.W. Gomulickiego, Warszawa 1959, s. 118.

³⁹ Z. Gloger, *Julian Bartoszewicz 1821–1870*, „Przegląd Polski” 1870, t. III, IV; przedruk: tenże, *Pisma rozproszone*, t. 1: 1863–1876, red. J. Ławski, J. Leończuk, Białystok 2014, s. 391.

⁴⁰ Z. Zielińska-Klimkiewicz, dz. cyt., s. 71.

⁴¹ W epoce mówiono „zdecyfrować”. Takiego wyrażenia używał Gustaw Waliszewski (k. 11, 14). Gloger również zwracał uwagę na nieczytelność pisma Bartoszewicza (dz. cyt., s. 394).

znając tę słabość, gromadzili dla niego co tylko udawało się wydostać z prywatnych lub kościelnych księgozbiorów i archiwów⁴². Również Gustaw Waliszewski załatwiał dla Bartoszewicza „dostawy” atrakcyjnych dokumentów z sąsiedzkich domów w Gostyńskim. Referował swemu mistrzowi: „Przywiozę Panu znakomite materiały i naprzód się cieszę przyjemnością, jaką Panu sprawię” (k. 121), „Do Kamienny pojedę dziś – jutro, w każdym razie dostarczę Panu przestarzałe pergaminy i zakurzone foliały, choćbym je szturmem miał dobyć” (k. 126). Czasem jednak stawał warunek:

[...] gdzie tam Pana nakłonić do napisania listu. Wiesz Pan co – zróbmy z sobą układ. Pan bądź łaskaw i daj mi na ten list odpowiedź, a za to przyszlę Panu znalezione w starej bibliotece materiały do dziejów Polski – w języku francuskim – jakies *Mémoires pour servir à l'histoire de la Révolution en Pologne* i inne jeszcze, których nie miałem czasu przejrzeć. (k. 6–7)

O Gustawie Waliszewskim – autorze przywoływanych tu listów, urodzonym 13 czerwca 1835 roku w Lublinie – wiemy o wiele mniej, poczynając od kwestii podstawowej: kiedy i gdzie doszło do jego spotkania z Bartoszewiczem⁴³. Najpewniej po raz pierwszy poznali się w Warszawie, jesienią roku 1850, kiedy rodzice Gustawa – Feliks i Zofia z Raczyńskich, zamożni ziemianie z Lubienia Kujawskiego – poszukiwali dla dwóch dorastających synów i najstarszej córki nowego korepetytora⁴⁴. Bartoszewicz, jakkolwiek uważał nauczycielstwo za odciągające od poważnej pracy, dorabiał lekcjami prywatnymi, np. w domach Krasińskich, Kossakowskich, Kozieradzkich, Garczyńskich⁴⁵. W przypadku Gustawa edukacja już od pewnego czasu nastroczała problemy, jako że zatrudniani dla niego preceptorzy bardzo szybko zmieniali miejsce. Nie mogli sprostać oczekiwaniom piętnastolatka, który był „dzieckiem, ale nie dzieckiem duchem”⁴⁶. W ocenie pedagoga:

Gustawowi nie można było zadać lekcji stąd dotąd, z nim owszem trzeba było dyskutować, ścierać się na ostre, wdzierać się w same tajniki wiedzy, szczeblować po sterach filozofii. Młode orle umiało cenić swoich nauczycieli i nikt prędy jak on nie poznał się, co wysoko bujało, a co nisko leżało na ziemi⁴⁷.

⁴² Wielu z owych współpracowników i ofiarodawców wylicza Z. Zielińska-Klimkiewicz (dz. cyt., s. 79–80).

⁴³ Krótkie wzmianki o przyjaźni Waliszewskiego i Bartoszewicza można znaleźć we wspomnieniach Wilkońskiej (dz. cyt., s. 119, 142).

⁴⁴ Chodzi o Władysława i Felicję. W sumie Gustaw miał cztery młodsze siostry (Felicję, Jadwigę, Rozalię i Natalię) oraz trzech braci (Władysława, Juliusza i Kazimierza).

⁴⁵ Zob. Z. Gloger, *Julian Bartoszewicz...*, s. 395.

⁴⁶ J. Bartoszewicz, *Gustaw Waliszewski*, „Dziennik Warszawski” 1855, nr 183, s. 4.

⁴⁷ Tenże, *Gustaw Waliszewski*, „Dziennik Warszawski” 1855, nr 182, s. 3.

W warszawskim domu Waliszewskich pojawiali się więc liczni i cenieni nauczyciele: Dominik Szulc, Antoni Czajkowski, Kazimierz Władysław Wójcicki, wreszcie Bartoszewicz, starszy od Gustawa o 14 lat. Na początku relacja między uczniem i pedagogiem nie była zadawalająca: „Stosunki moje z nim na dwie epoki podzielić można: w pierwszej krótkiej dobie ledwieśmy się poznali i zaraz niedługo rozeszli. Ale wkrótce złączyło nas znowu wzajemne dla siebie współczucie [...]”⁴⁸. Powtórny kontakt zawiązał się trzy lata później – wtedy już obaj dojrzeliz do nowej znajomości, która – choć Gustaw często podpisywał listy jako „przywiązany uczeń” i składał deklaracje pamięci, wdzięczności i miłości – znacznie wykraczała poza podobny hierarchiczny układ. Od wakacji 1853 Waliszewski przebywał na wsi, w rodzinnych majątkach Gole i Lubieniu Kujawskim, by w październiku 1854 roku powrócić na naukę do Warszawy. Zamieszkał z bratem u krewnej Bartoszewicza, jego samego zaś dwukrotnie gościł w Gostyńskim – latem 1854 i na Wielkanoc 1855 roku.

W ogłoszonym na łamach „Dziennika Warszawskiego” wieloodcinkowym wspomnieniu o Gustawie Bartoszewicz deklarował, że w swoich „tekach” ma blisko sześćdziesiąt listów od młodego przyjaciela⁴⁹. W Archiwum Państwowym w Łodzi jest ich obecnie około trzydziestu sześciu, zajmujących łącznie 163 karty. To liczba przybliżona, ponieważ w kilku przypadkach trudno jednoznacznie orzec, czy mamy do czynienia z odrębnym pismem, czy jedynie dopiskiem, rodzajem noty dołączonej do innego listu (np. k. 122, 145). Ponadto w niektórych miejscach numeracja kart jest niezgodna z porządkiem wyводу i wymagałaby korekty przy ewentualnej edycji⁵⁰. Nie wszystkie listy są datowane, co także nakazuje ostrożne podejście do obecnej konfiguracji kart, a i te opatrzone datą nie zawsze są ułożone chronologicznie. Prawdopodobnie można jednak uznać, że pierwszy zapis pochodzi z 15 sierpnia 1853 r. (k. 4–7), ostatni natomiast (bez daty) przypada na połowę czerwca 1855 r. Inicjalny list w zespole sprawia wrażenie pisanego *in medias res*, sugerując, że wcześniejsze listy istniały, lecz na pewnym etapie zaginęły.

Jednak musi to Pana troszeczkę dziwić, jeżeli Pan dotychczas o nas nie zapomniłeś, że dotąd żadnej ode mnie nie miałeś wiadomości. Przyczyną tego jest długi mój pobyt w Ciechocinku, z którego dopiero przed kilku dniami powróciłem. (k. 4)

⁴⁸ Tamże, s. 4.

⁴⁹ J. Bartoszewicz, *Gustaw Waliszewski*, „Dziennik Warszawski” 1855, nr 191, s. 4.

⁵⁰ Na przykład list 16 składa się z dwunastu stron ciągłych o numerach 67–78, natomiast jego zakończenie odnajdujemy dopiero na karcie 83. Rozdzielony został innym listem z kart 79–82, pozbawionym z kolei fragmentu początkowego. Podobnie jeden list tworzą karty w układzie 92–93, 100–101, 94–95 i 98–99. Stronice 96 i 97 tworzą odrębny list. Takich nieścisłości jest więcej.

Korespondencje – to można stwierdzić w sposób pewny – obejmują dwa lata. Wstępne powstają, gdy ich nadawca jest osiemnastolatkiem, ostatnie tuż po ukończeniu przez niego lat dwudziestu i ledwie kilka dni przed śmiercią 20 czerwca 1855 roku⁵¹. Wydają się bardzo ciekawym dokumentem przeszłości z kilku powodów, które potraktuję dalej jako możliwe kierunki recepcji.

Portret piszącego – perspektywa biograficzna Tworzenie (się) historyka

Listy wysyłane przez Waliszewskiego do Bartoszewicza stanowią frapujący portret młodego idealisty, który w swej estetyce i emocjonalności sprawia wrażenie bardziej wychowanka Zygmunta Krasińskiego i Augusta Cieszkowskiego niż grupy „starożytników” warszawskich. Ich nadawca był bowiem na wskroś poetyczną naturą, zapaleńcem, pełnym energii i wiary w sens posłannictwa jednostki i społeczeństwa, lecz przy tym wszystkim zachowywał więź z rzeczywistością, reprezentując ów charakterystyczny dla części inteligencji krajowej połowy stulecia wysoki stopień zespolenia pracowitości i zaangażowania obywatelskiego. Żywioł poetycki młodego autora przejawiał się nie w literaturze pięknej, ale w pasji historycznej. Jego pojmowanie istoty historii było jeszcze zmienne, nieustabilizowane. Czasem pod wpływem czytanych wówczas w oryginale studiów Julesa Micheleta, François Guizota, Amadeusza Thierry’ego marzyły mu się analogiczne w swej ekspresji i afektach syntezы – najpierw poświęcone średniowiecznej Francji VI–VIII wieku, z czasem – za namową Bartoszewicza i Maciejowskiego – traktujące o Słowianach za czasów Merowingów. Do dawnych faktów podchodził z sumiennym poszanowaniem najnowszych ówczesnych ustaleń badawczych, jednak chciał uczynić z nich przekonującą broń przemiany myśli. Faktografia miała być epizodem na drodze do filozofii dziejów. Gustaw szukał sposobów, by historyczny konkret przemienić w porywającą relację historiozoficzną. Dlatego tak energicznie bronił swoich naukowych patroń, gdy napotkał krytyczne sądy na ich temat.

Jak to? Utwory historyczne Micheleta, Thierry’ego, to dzieła popularne? Filozofia historii Francji pierwszego, historia krytyczna drugiego, to rzeczy dla każdego dostępne, zrozumiałe, czytające się dorywkowo, pospiesznie, niedbale? Co to jest? Co chce przez to powiedzieć Pan A.[ntoni] N.[owski]52, utrzymując, że dzisiejsza historia

51 Akta stanu cywilnego parafii rzymskokatolickiej św. Andrzeja w Warszawie, sygn. 0159/D-, UMZ 1855, akt zgonu nr 341.

52 Waliszewski komentował tu wypowiedź A. Nowosielskiego z recenzji *Dzieła historyczne PP. T. Dziekońskiego i L. Rogalskiego*. Z kolei wśród listów na k. 114–115 znaleźć można obszerne porównanie Micheleta, autora *Historii Francji* (1844) – określanego mianem „poety” historii

przybrała formę anegdotyczną? *De bonne foie*, czy systemat historyczny Micheleta, a priori pomyślany, ma minę anegdotki????? (k. 18)

Ta praca właśnie – przyswajania i przetwarzania wiadomości – określała w znacznej mierze tematykę korespondencji posyłanej Bartoszewiczowi (np. karty 43–46, 85–87, 108–109; 112–114; 136–137). W wywodach Waliszewskiego wysiłek poznawczy, którym się dzielił z przyjacielem – na przykład podejmując dyskusję na temat siatki pojęć stosowanych przez historyka w jego artykułach – szedł w parze z ogromnym natężeniem emocji.

[...] to łamanie się idei wcielone w stoiczną dumę Rzymianina, w miłość swobody barbarzyńca i w chrześcijańskie uczucie poświęcenia, ten kontrast – to mój żywioł, to tło mojej pracy teraźniejszej, a da Bóg doczekać i przyszłej pracy, której myśl Pan uświęciłeś we mnie, przyznając mi zdolność plastycznego uwidocznienia dla dzisiejszych pokoleń onej trupiej przeszłości, która wygląda zmartwychwstania. Zdolność tę w wysokim stopniu posiada Amadeusz Thierry. Cóż to za wspaniałe, żywe zdejmuje on szkice z niewyrazistych dla nas postaci [...]. Dzieła jego stanowią wzór dobrego stylu, dobrej metody historycznej: nic tam zanadto, nic za mało. (k. 114–115)

Radość z uprawiania nauki na serio, autentyczne zadowolenie z rozwijania wiedzy oraz ocenianych w danym momencie jako trafne zabiegów literackich zespalały się w listach z momentami wahnięć, wątpliwości. Dyskutowanie o problemach minionych wieków z jednej strony, z drugiej zaś rozważania o skutecznych i uzasadnionych metodach uprawiania historii w aktualnej rzeczywistości, prowadziły do całkiem serio stawianych pytań o model bycia historykiem. Młody Waliszewski chciał być nade wszystko „antykoteryjny” – tak widział swe posłannictwo „człowieka publicznego” (k. 130)⁵³ i tak również pojmował obowiązki człowieka nauki – to nim właśnie pragnął być, i to nie w przyszłości, ale już. Projektował siebie jako „polskiego Thierry’ego” i od razu zaczynał realizować ten „autoprojekt” intensywną pracą. W pragnieniu bycia „polskim Thierryem” była bezkompromisowość i wiara młodości w sukces, a nawet, parafrazując Zygmunta Krasińskiego, „wkonwulsyjnienie w naukę”.

i Thierry’ego, autora *Historii Galów* (1828–1845) – nazywanego „filozofem” historii. W 1853 r. Waliszewski streszczał Bartoszewiczowi także pracę starszego brata Amadeusza Thierry’ego – Augustina pt. *Récits des temps mérovingiens* (1840) – k. 136. Zob. też opublikowaną anonimowo rozprawkę Waliszewskiego, *Dwie szkoły historyczne*, „Dziennik Warszawski” 1853, nr 144, s. 3–4. Omówienie tych poglądów nie mieści się jednak w założeniach mojego artykułu.

⁵³ Bartoszewicz pisał: „całym sercem, całą duszą był człowiekiem publicznym” („Dziennik Warszawski” 1855, nr 181, s. 3).

Niepodobna, abym i ja miał powiedzieć, uderzając się w czoło jak A.[ndré] Chénier – *Il y avais quelque chose là*⁵⁴, a w ostatniej dopiero chwili poznać, że naznaczone mi było na tej ziemi zadanie pospolitego tylko śmiertelnika. Pamiętam jakieś mnie Pan nauczał, że w i a r a w s i e b i e tworzy cuda, tworzy człowieka i jego przyszłość. I ja przejąłem od Pana ten zapal, ale żadna d a t a nie jawi się jeszcze widomie i pewnie na moich nadziei widnokręgu. (k. 30)

Oczywiście, owe marzenia zderzały się z bardziej prozaicznymi oczekiwaniami otoczenia, wywołując chwilowe zniechęcenie piszącego, spadek sił i niepokój. Znajdowało to wyraz także w listach, jak na przykład w niewielkiej nocy z kwietnia 1855 r., opisującej drobne nieporozumienie z Aleksandrem Waclawem Maciejowskim, którą wieńczył dopisek na marginesie z emocjonalnym, trochę dziecinnym jeszcze zawołaniem: „O mój Boże, chciałbym wrócić [do Warszawy] i pracować, aby pokazać Panu, że potrafię przecież coś udatnego” (k. 145).

Podobne widoki na naukowe doskonalenie się w Warszawie sygnalizował wcześniej list z 2 czerwca 1854 r.:

Myśl, że wkrótce będę mógł uściskać Pana, nadzwyczaj pokrzepia mój umysł, a raduje serce. [...] W istocie przechodzę teraz jakiś moralny a męczący kryzys. Nigdy mnie więcej przyszłość własna nie niepokoiła jak teraz. Chciałbym jak najprędzej przenieść się do Warszawy, bym mógł b e z p r z e s z k ó d oddać się pracy. Sto razy więcej hałasu trzeba wycierpić w rodzinnym domu, na wsi, niżeli w mieście. Bez przewodnika nie jest to rzecz łatwa studiować, jak się należy, historię. Niepodobna nie zginąć w chaosie dat i faktów. Nauka historii, ale sumienna nauka, jest przestraszająco trudna. Otóż że w Pana mocy jest temu zaradzić – rzecz pewna [...]. (k. 60–61)

„Odebrać mu było książki i pozbawić towarzystwa ludzi wykształconych, byłoby to zabić go powolnym konaniem” – wspominał rówieśnik z grupy młodych sympatyków „Dziennika Warszawskiego”, Władysław Wieczorkowski, potwierdzając ambitne zamiary Gustawa: „[...] chciał dokonywać wielkich rzeczy na drodze nauki”⁵⁵. „Ileż on już zrobił” – notował z kolei Waclaw Szymanowski⁵⁶. Gdyby nie korespondencja, byłyby to dla nas puste słowa, lecz listy dokumentują tę żywą, młodzieńczą inteligencję.

⁵⁴ Słowa przypisywane francuskiemu poecie, André de Chénier (1762–1794); w oryginalnym brzmieniu: *Pourtant j' avais quelque chose là*.

⁵⁵ W. Wieczorkowski, Gustaw Waliszewski, „Gazeta Codzienna” 1855, nr 166, s. 3–4.

⁵⁶ W. Szymanowski, inc. *Wczorajszej nocy umarł Gustaw Waliszewski* [Wiadomości krajowe], „Dziennik Warszawski” 1855, nr 160, s. 1.

Z powodu jednak owego wyrażanego *expressis verbis* przekonania co do życiowej misji i potencjału wymagającego realizacji, Gustaw spotykał się z zarzutem zarozumiałości, czego on sam zdawał się nie pojmować⁵⁷. Nie przyjmował do wiadomości, że może być na cokolwiek w nauce – jak sugerowano – za młody. I w listach, i w felietonach dla „Dziennika Warszawskiego” podejmował odważnie spory zarówno z tezami francuskich mediewistów, których studia opracowywał, jak i warszawskimi krytykami. Argumentował np.: „Ja znam te fakta, o których mówię i utrzymuję, że ci panowie fałszywie rozumują...” (k. 139) i protestował: „Dziwne też to zaprawdę uprzedzenie, że młoda inteligencja nic wydać nie może, co by było w ogóle czytającego godne” (k. 140).

Listy ze zbiorów Juliana Bartoszewicza i publikacje prasowe Waliszewskiego, zazwyczaj ogłaszane anonimowo (stąd nieproste w rozpoznaniu autorstwa)⁵⁸, ciekawie się dopełniają, a pośrednio wskazują na drugą z perspektyw lekturowych, jakie proponuję.

Listy a komentarz Bartoszewicza – perspektywa komparatystyczna

Nie znamy rewersu omawianych tu przykładów epistolografii, czyli od-głosu Bartoszewicza, jednak częściowo jako alternatywną wersję tej relacji i komplementarny obraz Gustawa przyjąć by wolno przywoływany kilkakrotnie wspomnieniowy artykuł z „Dziennika Warszawskiego”, w którym historyk próbował zrekonstruować dla czytelników intelektualny i charakterologiczny portret młodego przyjaciela. Niewątpliwie głęboko osobisty tekst Bartoszewicza pełni obecnie bardzo praktyczną funkcję względem listów Waliszewskiego: dookreśla niejasne personalne kwestie, pomaga odtworzyć poprawnie chronologię zapisków. Nie mniejszą jednak korzyść przynosi możliwa za jego sprawą konfrontacja marzeń i planów Gustawa z optyką widzenia osoby dorosłej, co więcej – świadomej rozmaitych uwarunkowań epoki. Między wersami wspomnienia śledzimy bowiem plany Bartoszewicza na temat przyszłości Waliszewskiego i dyskretnie uprawianą politykę „wytwarzania naukowca”, przekierowywania go w stronę tematyki, którą tak Bartoszewicz, jak i jego kolega po fachu – Aleksander Wacław Maciejowski – uznawali za przydatniejszą dla krajowego dziejopisania. Stopniowe porzucanie przez Waliszewskiego zainteresowania Galią Merowingów na rzecz wątków słowiańskich

⁵⁷ Takie sugestie pod adresem młodego pokolenia formułował np. w „Gazecie Warszawskiej” Michał Gliszczyński (tenże, Antoni Muczkowski, „Gazeta Warszawska” 1852, nr 116, s. 3–5). Zob. też Waliszewskiego *Korespondencje z powiatu włocławskiego*, „Dziennik Warszawski” 1854, nr 152, nr 287.

⁵⁸ Przede wszystkim felietony z Ciechocinka i powiatu włocławskiego (zestawienie w bibliografii do artykułu).

w Europie VI–VIII wieku, szeroko rozważane w listach, staje się w pełni zrozumiałe w kontekście tłumaczeń Bartoszewicza. To on podrzucił Gustawowi myśl, którą młody człowiek podjął z pełną mocą: „Na co ma być w Słowiańszczyźnie drugi jakiś Thierry dla Francji, kiedy może być pierwszym Thierryem dla Polski?”⁵⁹ Wszakże gdy Waliszewski rzucił się w pracę naukową bez umiaru i wbrew fizycznym możliwościom, Bartoszewicz obserwował tę aktywność częściowo z podziwem, częściowo zaś z niepokojem, nazywając ją – jak czas pokazał słusznie – mianem „samowolnego morderstwa naukowego”⁶⁰. Wspomnienie poświęcone Gustawowi kończyło rozpoznanie przede wszystkim zawiedzionego historyka, który utracił genialnego następcę i potencjalnego autora przekrojowej rozprawy *O dziejach Słowian od Chrystusa do Bolesława Śmiałego*: „Gdyby nie umarł, zostawiłby dzieło kolosalne, którym by się literatura polska szczyliła. Byłby Thierryem narodowym; chlubą, o którą tyle stał. Miał siły po temu”⁶¹.

W ten sposób między listami a opowieścią biograficzną pióra Bartoszewicza tworzy się nowa historia krótkiego życia Waliszewskiego.

Proces twórczy – perspektywa genetyczna. Tematyżacja cenzury

Listy Waliszewskiego przynoszą również wgląd w proces twórczy początkującego autora. Mowa w nich nie tylko o tym, co dało impuls do pisania, ale też jaki wpływ na dalszą pracę miała czyjaś ocena, czyjeś słowa. Dotyczy to między innymi zarzutów pretensjonalności lub egotyzmu, jakie padły pod adresem felietonów przeznaczonych dla „Dziennika Warszawskiego” (k. 130). Gustaw analizował je uważnie, by ostatecznie zaakceptować: „Panu Lewestamowi podziękuję za to, co napisał, bo podzegał we mnie ogień [...]” (k. 146). Część komentarzy z listów, jakimi dzielił się z Bartoszewiczem, nieznacznie zmodyfikowana, wchodziła potem do korespondencji z powiatu wrocławskiego. Kto dokonywał cięć lub wyborów? Jakies ledwo widoczne ślady ołówkiem wskazują na kartach miejsca „stąd – dotąd”. Może były to fragmenty do wykorzystania w druku rozważane przez Bartoszewicza? Ta kwestia pozostaje jeszcze otwarta.

W listach odnajdujemy obszerne akapity relacjonujące proces przygotowywania artykułów historycznych. Waliszewski zastanawiał się nad swymi wyborami, przedstawiał kierujące nim pobudki, omawiał lektury, za sprawą których postanowił przejść od bycia biernym czytelnikiem do samodzielnego rozwijania

⁵⁹ „Takem myślał i nawracałem Gustawa” – pisze w tym samym miejscu Bartoszewicz (tenże, *Gustaw Waliszewski*, „Dziennik Warszawski” 1855, nr 190, s. 4).

⁶⁰ J. Bartoszewicz, *Gustaw Waliszewski*, „Dziennik Warszawski” 1855, nr 206, s. 3.

⁶¹ Tamże, nr 208, s. 3.

naukowych zagadnień. À propos studium Amadeusza Thierry'ego *Historia Galów*, pisał na przykład:

[...] myśli szły za myślami i w miarę jak zapał wzmagał się we mnie, proste sprawozdanie przeobrażało się w artykuł. Z tych faktów, które sposobem o p i s o w y m [...] przedstawił Thierry, ja usiłowałem wyprowadzić pewne wnioski, uchwycić charakter całej epoki, i kiedym targał się z moimi własnymi siłami i z moją zdolnością, czułem się być Tytanem i płazem, jak pięknie wyraził się w „Dzienniku” P.[an] Nowosielski. (k. 137–138)

Powyższy cytat ujawnia dwa nurty stylistyczno-ideowe, które w korespondencjach sąsiadowały. Gustaw ambitnie wchodził w rolę młodego uczonego, gdy wyjaśniał konkretne problemy badawcze, powołując się na źródła i dotychczasowy stan badań, z drugiej dawał upust refleksyjno-analitycznej naturze, powracając co jakiś czas do kwestii wyboru takich a nie innych tematów i metod pracy oraz oczekiwań, jakie z nimi wiązał. Można, rzecz jasna, uznać niektóre projekty za przesadne, egzaltowane, swoiste pogrobowe romantyzmu. Najpewniej tak jest, ale z perspektywy niespełna dwudziestoletniego Gustawa do wykrystalizowania się nowej koncepcji polskiej narracji historycznej na wielką skalą – skądinąd tak innej od uprawianej przez mistrza – potrzebne były i serce, i rozum. Nie był przy tym pozbawiony poczucia humoru i autoironicznego dystansu, jak choćby wtedy, gdy tłumacząc się ze zwłoki w finalizowaniu studium o średniowieczu, niedwuznacznie sugerował, jakież to typowe dla młodego wieku rozproszenia odwozili go od pracy.

Mówiłem o drugiej przeszkodzie – a doprawdy nie wiem, jak Panu tę przeszkodę opisać. Ot, po prostu, takie usposobienie moralne, nieszczęśliwe, że mi wyraźniej rysowały się w umyśle postacie kobiece historyczne i niehistoryczne: Plektruda, Alpaida, Berta *aux grans piés*, jak powiada kronika, bizantyńska Irena i nie wiem już kto, jak Karol Martel, Pepin, a szczególnie, wyraźniej jak św. Benedykt lub św. Kolumban, ci wielcy antagoniści płci żeńskiej i drażliwych usposobień. (k. 47)

Listy zawierają również sporo metaliterackich dygresji poświęconych idei korespondencji nadsyłanych z różnych stron dla „Dziennika Warszawskiego”. Dla Waliszewskiego i Bartoszewicza jasne było, że zainicjowana w piśmie strategia gromadzenia w ten sposób wieści z prowincji nie mogła ograniczać się do transferu plotek z życia towarzyskiego; Waliszewski poszukiwał pojemnej formuły, czyniącej z jego tekstów przegląd lokalnego życia umysłowego, diagnozy „usposobień terażniejszych” (k. 118), które w efekcie stwarzałyby podstawy dla pogłębionej integracji społeczeństwa – „O ile możliwości kraj cały, kraj rozpiezchły niech się gromadzi, skupia, niech się uznaje w *Dzienniku*” (k. 107). W historii okolicy chciał

widzieć materiał dla historyków z przyszłości. To był nowatorski zamiysł „Dziennika Warszawskiego”, który napotykał na opór wielu „parafian”⁶². Gdy korespondencje Waliszewskiego z powiatu wrocławskiego okazały się zarzewiem cichej acz przykrew wojny ze szlacheckim sąsiedztwem, zdarzało mu się ponarzekać na stan mentalności powiatu gostyńskiego, choć uczucie rezygnacji było zasadniczo obce jego naturze. Prosił więc:

Chciałbym o ile możności ograniczyć jej [korespondencji] stronę polemiczną, bo szkoda czasu i atłasu z tymi ludźmi, co mnie przesładują. Kto się z nimi dogada? Chyba ten, co im zaimponuje parafiańską edukacją lub butelkowym rozgłosem. (k. 128)

Bartoszewicz ze zrozumieniem podchodził do tej autocenzury, narzuconej w imię stosunków rodzinnych i środowiskowych, znając z listów wszystkie szczegóły zatargów⁶³.

Oczywiście bardzo ważnym zagadnieniem poruszonym w korespondencji Waliszewskiego była obawa przed ingerencją realnej cenzury. Nie zawsze rozumiał on mechanizmy, jakimi kierowali się cenzorzy przy podejmowaniu decyzji o druku lub o wycięciu jakiś fragmentów. Chciał, aby Bartoszewicz nie miał z jego powodu kłopotów z cenzurą, ale z drugiej strony żalił się:

Byłeś Pan łaskaw mówić mojemu ojcu, że trzeba, abym się stosował do wymagań Cenzury, bo inaczej trudno ażeby moje kollaboratorstwo zdało się na co „Dziennikowi”. Ale powiedz mi Pan, jak ja mam się stosować, kiedy nie mam doświadczenia, a Cenzura systematycznie nie postępuje w korygowaniu rozpraw. Nie ma kwestii, że mój artykuł był okropnie zeszepony – a i czy ten nim nie będzie – doprawdy nie wiem. Mam pisać o upadku dynastii Merowingów, więc o upadku monarchii [...] – jak to się z tego wywinąć. Bądź co bądź będę się starał korzystać z łaskawie udzielonej mi przestrogi pańskiej i wyrażenia zbyt jaskrawe o ile możności modyfikować. (k. 48–49)

W innym liście z przykrością stwierdzał:

Nie widząc w „Dzienniku” oczekiwanego przeze mnie artykułu, sądzę, że uległ losowi wszystkich na kieres z owanych ścieśnionych przeglądem artykułów. Jeśli tak jest a nie inaczej, zmartwi mnie to, bo czuję, że moje próbki nie będą umieszczane w „Dzienniku”, gdyż ja bez zapalu, bez wypowiedzenia mojej myśli c a ł k o w i c i e, pisać nie potrafię. Pióro moje za dziecinne jeszcze, abym

⁶² Zob. J. Bartoszewicz, *Gustaw Waliszewski*, „Dziennik Warszawski” 1855, nr 191, s. 3.

⁶³ Tamże.

miał talent przewidywania i unikania zręcznością wyrażen mogących wypłynąć konsekwencji. (k. 18–19)

Niekiedy należało liczyć się też z cenzurą towarzyską – w jednej z korespondencji Waliszewski długo głowił się, czy krytyka pod adresem wydanej właśnie powieści Józefa Ignacego Kraszewskiego nie rozgniewa pisarza, a w konsekwencji nie narazi „Dziennika” na konflikt z twórcą. Zmęczony dywagacjami, stwierdzał w końcu w sposób dla siebie charakterystyczny, to jest otwierający pole do nowej dyskusji światopoglądowej:

Ale też doprawdy wstyd dla autorów, jeśli w kwestiach obchodzących nie miał oś w ł a s n ą, ale człowieczeństwo nie zrzekają się literackich namiętności. Czy ideał przeciwny rzeczywistości, czy też jej równy! To jest palące zadanie – szekspirowska kwestia! Ostateczną moją formułą w tym względzie jest, że i d e a ł (prawdziwy ideał!) jest zawsze m o ż e b n ą r z e c z y w i s t o ś c i ą, bo rzeczywistość jest z y w y m w c i e l e n i e m ideału. Dam się w sztuki porąbać za to przekonanie. (k. 36)

„Materiał dziejowy” – perspektywa prasoznawcza

Bartoszewicz bardzo mocno akcentował udział Waliszewskiego w reformowaniu „Dziennika Warszawskiego” po 1854 roku. Listy są istotnie ciekawym świadectwem zaangażowania się Gustawa oraz jego przyjaciół i znajomych we wzmacnianie opinii pisma. Są opowieścią o – jak on to sam ujmował w korespondencji – „kolaboracji” na rzecz „Dziennika” na prowincji.

Mogę sobie jako korespondent z pow.[iatu] włocławskiego przyznać tę zasługę, że zrobiłem „Dziennikowi” partię znaczną w tej okolicy. Mamy w Lubieniu 6 prenumeratorów przeciwko 5 G a z e c i a r z o m. Nie liczę tych, co świeżo zwerbowałem w innych stronach – swoją własną interwencją albo za pośrednictwem Panny J.[ózefy] Ś.[migielskiej] (w Kowalu, w Płocku). (k. 121)

Panie Kochany – straszna, nadspodziewana reakcja gotuje się w naszej okolicy przeciw „Gazecie” na korzyść „Dziennika”. [...] koniecznie potrzebnym jest p r o g r a m a t nowy nowej Redakcji. Że zaś Cenzura na taki nie pozwoliła – doskonale może go zastąpić owa p o l e m i c z n a *Odezwa od Redakcji*, gdzie wytacza wszyskie swoje zarzuty przeciw „Gazecie”. A więc kilkanaście egzemplarzy takowej [...] bądź Pan łaskaw mi nadesłać – a triumf „Dziennika” zupełny. (k. 34)

Przy końcu minionego kwartału obrachowywałem siły przeciwników jak Napoleon w czasie kampanii waterlańskiej. Użyłem wszystkich środków, jakie znalazłem

odpowiednie, aby wpływ n a s z w tej okolicy rozszerzyć; poruszyłem wszystkie tajemne sprężyny moralne, które utrzymują przy jakim takim życiu tutejsze społeczeństwo; [...] mogę powiedzieć z nieopisaną radością, że zwyciężył jak Marcellus i słupy zdobyte na wrogu, jeśli nie Jowiszowi Feretryjskiemu⁶⁴, to w zamian Redakcji będę mógł złożyć! (k. 102–103)

Tysiące rozmów z sąsiedztwem, spory z przeciwnikami, przesyłki czynione, by przekazać co ciekawsze numery i artykuły, rozpropagowywanie *Odezwy od Redakcji*, zdobywanie sprzymierzeńców i prenumeratorów, wreszcie sprawy zasadnicze, czyli dyskusje wokół idei dziennikarstwa polskiego – wszystko to znajdujemy w listach Waliszewskiego. Cokolwiek ciekawego wokół siebie wypatrzył, oceniał pod kątem użyteczności dla gazety, np. spotkawszy autora *Tadeusza Bezimiennego* w Ciechocinku, już informował o jego planach powieściowych i pytał Bartoszewicza: „Może jednak w i a d o m o ś ć o J . [ó z e f i e] K o r z e n i o w s k i m przyda się jakim sposobem do „Dziennika”? – co Pan do woli rozpoznasz” (k. 75). Podobnym celem: mobilizacji intelektualnej społeczeństwa wokół mądrze redagowanych periodyków służyły również włączane w tok korespondencji recenzje artykułów i książek czytanych przez Gustawa w prasie krajowej, oceny programów pism – w tym między innymi pytania o miejsce, jakie powinna zajmować powieść odcinkowa czy o kryteria merytoryczne, które miałyby spełniać nadsyłane z prowincji teksty reportażowo-felietonowe. Niepokoiło go schlebianie opinii publicznej.

A zmiłuj się Pan! Czy też podobna, żeby w „Gazecie Warszawskiej” (którą zaczępiłem w mojej korespondencji) na raz dwie powieści drukowano. Jeśli tak, będzie trzeba przeciw niej krucjatę ogłosić. A toż powieść zabije i historię, i sztukę. O! nie daj Pan jej się samowładnie w „Dzienniku” rozgościć! bo inaczej literatura upadnie!!! (k. 24)

Warto przy tej okazji podkreślić dużą samodzielność sądów tego młodego przecięt człowieka. Samodzielność i śmiałość, która wykraczała, jak się zdaje, poza przeciętny stan, bowiem dostrzegano ją jako cechę wyróżniającą Waliszewskiego na tle równolatków. Widać jej ślady nie tylko w uwagach stricte historycznych, ale także w rozproszonych na łamach listów komentarzach do bieżącej literatury. Mimo pewnej uzasadnionej wiekiem egzaltacji stylistycznej oceny formułowanej przez Waliszewskiego na temat chociażby encyklopedyzmu Deotymy (k. 60), szkodliwości tzw. „religiantyzmu” w literaturze (k. 142–143) bądź skrytej bigoterii

⁶⁴ Anegdotę o Marku Klaudiuszu Marcellusie i jego okrzyku „Jowiszu Feretryjski!” oddającym radość ze zwycięstwa nad Gallami mógł Waliszewski zaczerpnąć m.in. z *Życia zacnych mężów z Plutarcha* I. Krasickiego (np. tenże, *Dzieła. Dziesięć tomów w jednym*, Paryż 1830, s. 695).

w skądinąd barwnej publicystyce Antoniego Nowosielskiego⁶⁵ (k. 11) są zaskakująco trafne i rozsądne.

Polemiki, jakie Waliszewski inicjował, rzadko dotyczyły samego Bartoszewicza, były raczej formą wspólnej „burzy mózgów” i zachętą dla redaktora, aby rozwijał ważne zagadnienia w swoich wystąpieniach. Na przykład w listopadzie 1854 roku z pasją Gustaw pisał:

W drugim liście przesłę Panu dokładną wiadomość o poglądzie Am.[adeusza] Thierrego na Słowiańszczyznę. Chciałbym nawet wyszukać we wszystkich pisa-rzach, których mam u siebie, co który w nich o Słowianach powiedział. Może by takie sprawozdanie i do „Dziennika” przypadło? Wszak to pewno K. W. [Kazimierz Wójcicki?] tak szumny artykuł o k r y t y c e wystosował do „Gazety”. Jakże bym miał ochotę, żeby go kto przynajmniej drasnął. Według jego pojęcia filozofia żadnej prawdy dotąd nie zdobyła!!! A to bluźnierstwo Panie! Zmiłuj się Pan, nie przepuść tego bezkarnie. Według niego cechą dzieł ludzkich jest nieudolność, a więc i postępowość, cechą dzieł boskich doskonałość, a więc i stagnacja – ale czy zastanowił się nad tym uczony krytyk, gdzie granica między dziełami ludzkimi a boskimi. Kto wskaże *le juste-milieu*? Gdzie się zaczyna wola człowieka, gdzie ją zastępuje Opatrzności działalność? Nic łatwiejszego jak dzwonić czczymi frazesami. Niepodobna, żeby w „Dzienniku” żadnej nie było na to odpowiedzi. (k. 76)

Takich sygnałów głębszej potrzeby współtworzenia krajowej kultury za pośrednictwem prasy znajdujemy w listach Gustawa bardzo wiele.

Choroba – tyfus – zaczęła się nagle. Bartoszewicz wskazywał 12 czerwca 1855 r. Niedługo potem, 14 lub 15 czerwca, chłopak stracił przytomność, a 20 czerwca nad ranem, o godzinie czwartej, zmarł. Pogrzeb odbył się 22 czerwca – Waliszewski spoczął na Powązkach w Alei Katakumbowej (rząd 35, miejsce 5).

Opis przebiegu zdarzeń zamieszczony w podsumowaniu wspomnień Bartoszewicza może być pomocny w prawidłowym rozpoznaniu ostatnich niedatowanych listów Gustawa⁶⁶. Zastanawiające są zwłaszcza dwa – zamieszczone na kartach 147–149 i 162: o wiele krótsze niż zwykle, kreślone jakby niewyraźnie, niestarannie. Zmieniony charakter pisma zdaje się potwierdzać deklarowaną w obu tekstach fizyczną słabość nadawcy. Jest bardzo prawdopodobne, że pierwsza z korespondencji powstała tuż przed zaostreniem się choroby, kolejna kilka dni później, ok. 12–14 czerwca.

⁶⁵ Prasowe spory Nowosielskiego z Orzeszkową na początku lat siedemdziesiątych potwierdzają trafność tego rozpoznania.

⁶⁶ J. Bartoszewicz, *Gustaw Waliszewski (Dokończenie)*, „Dziennik Warszawski” 1855, nr 209, s. 3.

Jestem zupełnie słaby od dni kilku – wczoraj czułem się w złym stanie. Gorączkowe dreszcze mnie przechodziły. Dziś jestem jakby bardzo strudzony i osłabiony. Może to febra. Może katar zaziębiony. [...]

A z Pańskim zdrowiem co się dzieje?

Lubo ja w i e r z ę w s i e b i e, w swoją przyszłość, to jednak jak tylko słaby jestem, dziwaczne myśli do głowy mi przychodzą.

Ściskam Pana serdecznie,

Gustaw (k. 147–148)

Mój Drogi Panie!

Tak jestem słaby, że wyruszyć się z domu nie mogę – trzy dni nie byłem na mieście. W chwili kiedy to piszę, ustały dreszcze, a przyszła mocna gorączka i ból głowy. Co to ze mną będzie! Czas tracę! Chciałem koniecznie być dziś u Pana, ale gdzie – ani podobna w takim stanie... Przy tym kaszel i ból oczu, bo pracuję długi [czas] przy świecy, wieczorem i z rana. Fatalna doprawdy sprawa! Mój Kochany Panie, przyjmij uściśnienie Gustawa. Jeśli by był pan Maciejowski, racz go uwiadomić i mnie wyłumaczyć. Całuję Pana serdecznie – daj Boże, aby jak najprędzej do widzenia,
Gustaw (k. 162)

Starałam się wskazać kilka wybranych kierunków interpretacji tej korespondencji, mając w głowie cały czas pytanie – czy to nie falstart? Życie Waliszewskiego porównywano do „meteorytu”⁶⁷. Wacław Szymanowski zastanawiał się po jego śmierci: „Był to wyjątek w naszej powierzchniowej i lśniącej szychowymi odbłaskami epoce, a może jako taki nie mógł istnieć”⁶⁸. Zapewne gdyby tylko kilka artykułów, drukowanych zresztą anonimowo, stanowiło podstawę niniejszych rozważań – nie byłyby to materiał wart uwagi. Jednak listy młodego Gustawa, szczęśliwie przetrwałe w Archiwum rodziny Bartoszewiczów, pisane żywo, energicznie, inteligentnie, naprzemiennie wzniośle i ironicznie, z humorem i zapałem, są śladem autentycznego żaru z przeszłości, są twórczością potencjalną, głosem z oddali, który – zestawiony z ogłoszonymi za życia „drobinkami” – ma szansę poruszyć współczesnego czytelnika.

⁶⁷ Tamże.

⁶⁸ W. Szymanowski, dz. cyt., s. 2.

Bibliography

- G.W. [Waliszewski Gustaw], “Korespondencja z Ciechocinka” (1), *Dziennik Warszawski* 1853, issue 215, pp. 3–4.
- [Waliszewski Gustaw], “Dwie szkoły historyczne”, *Dziennik Warszawski* 1853, issue 144, pp. 3–4.
- [Waliszewski Gustaw], “Galia pod Merowingami”, *Dziennik Warszawski* 1853, issue 307, p. 4.
- [Waliszewski Gustaw], “Galia pod Merowingami VII i VIII w.”, *Dziennik Warszawski* 1854, issue 106, pp. 7–8.
- [Waliszewski Gustaw], inc. “Otóż jeszcze fakt jeden...” [Defense of J. Bartoszewicz against the *Gazeta Warszawska*], *Dziennik Warszawski* 1855, issue 36, pp. 1–2.
- [Waliszewski Gustaw], “Korespondencje z powiatu wrocławskiego”, *Dziennik Warszawski* 1854, issue 96, pp. 3–4.
- [Waliszewski Gustaw], “Korespondencje z powiatu wrocławskiego”, *Dziennik Warszawski* 1854, issue 97, pp. 3–4.
- [Waliszewski Gustaw], “Korespondencje z powiatu wrocławskiego”, *Dziennik Warszawski* 1854, issue 152, pp. 5–6.
- [Waliszewski Gustaw], “Korespondencje z powiatu wrocławskiego”, *Dziennik Warszawski* 1854, issue 287, p. 4.
- [Waliszewski Gustaw], “Korespondencje z powiatu wrocławskiego”, *Dziennik Warszawski* 1855, issue 30, pp. 4–5.
- [Waliszewski Gustaw], “Korespondencje z powiatu wrocławskiego”, *Dziennik Warszawski* 1855, issue 135, p. 4.
- [Waliszewski Gustaw], “Stosunek obyczajowy Swewów do Franków”, *Dziennik Warszawski* 1855, issue 70, p. 1.
- Waliszewski Gustaw, “Tradycja i przesąd”, *Dziennik Warszawski* 1855, issue 66, pp. 1–2.
- Bartoszewicz Julian, “Gustaw Waliszewski”, *Dziennik Warszawski* 1855, issue 181, pp. 3–4.
- Bartoszewicz Julian, “Gustaw Waliszewski”, *Dziennik Warszawski* 1855, issue 182, p. 4.
- Bartoszewicz Julian, “Gustaw Waliszewski”, *Dziennik Warszawski* 1855, issue 183, p. 4.
- Bartoszewicz Julian, “Gustaw Waliszewski”, *Dziennik Warszawski* 1855, issue 184, p. 4.
- Bartoszewicz Julian, “Gustaw Waliszewski”, *Dziennik Warszawski* 1855, issue 191, pp. 3–4.
- Bartoszewicz Julian, “Gustaw Waliszewski”, *Dziennik Warszawski* 1855, issue 192, p. 4.
- Bartoszewicz Julian, “Gustaw Waliszewski”, *Dziennik Warszawski* 1855, issue 193, p. 4.
- Bartoszewicz Julian, “Gustaw Waliszewski”, *Dziennik Warszawski* 1855, issue 194, pp. 3–4.
- Bartoszewicz Julian, “Gustaw Waliszewski”, *Dziennik Warszawski* 1855, issue 197, pp. 3–4.

- Bartoszewicz Julian, "Gustaw Waliszewski", *Dziennik Warszawski* 1855, issue 206, p. 3.
- Bartoszewicz Julian, "Gustaw Waliszewski", *Dziennik Warszawski* 1855, issue 207, pp. 3–4.
- Bartoszewicz Julian, "Gustaw Waliszewski", *Dziennik Warszawski* 1855, issue 208, pp. 2–3.
- Bartoszewicz Julian, "Gustaw Waliszewski", *Dziennik Warszawski* 1855, issue 209, p. 3.
- Berkan-Jabłońska Maria, "Wokół listu Józefy ze Śmigielskich Dobieszewskiej (1820–1899) do Juliana Bartoszewicza (1821–1870) z roku 1856. Kilka uwag z dziejów dziewiętnastowiecznej emancypacji", *Ruch Literacki* 2013, issue 6, pp. 701–715. <https://doi.org/10.2478/v10273-012-0095-y>
- Florczak Ilona, "Julian Bartoszewicz jako współpracownik *Biblioteki Warszawskiej*", *Rocznik Łódzki* 2014, vol. 61, pp. 105–117.
- Florczak Ilona, "Nauczyciel w służbie państwowej. Między poczuciem obowiązku a własnymi aspiracjami. Przypadek Juliana Bartoszewicza (1821–1870)," [in:] *Między irredentą a kolaboracją. Ugoda, legalizm, lojalizm. „Dusza urzędnika” – ludzie i ich kariery*, A. Szmyt (ed.), Olsztyn 2015, pp. 51–65.
- Florczak Iwona, "Dokumenty dotyczące miast i województw w Archiwum rodziny Bartoszewiczów: próba charakterystyki", *Przegląd Nauk Historycznych* 2013, issue 12/2, pp. 221–235.
- Florczak Iwona, "Z listów Zygmunta Glogera do Juliana Bartoszewicza", *Przegląd Nauk Historycznych* 2016, Year 15, issue 1, pp. 277–295. <https://doi.org/10.18778/1644-857X.15.01.11>
- Florczak Iwona, "Źródła do dziejów Podlasia w Archiwum rodziny Bartoszewiczów", *Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej* 2015, vol. 15, pp. 161–176. <https://doi.org/10.18778/2080-8313.15.10>
- Gloger Zygmunt, "Julian Bartoszewicz 1821–1870", *Przegląd Polski* vol. III, IV; reprinted: *Pisma rozproszone*, t. 1: 1863–1876, J. Ławski, J. Leończuk (eds.), Białystok 2014, pp. 385–412.
- Krasicki Ignacy, *Dzieła. Dziesięć tomów w jednym*, Paris 1830.
- Maternicki Jerzy, "Julian Bartoszewicz (1821–1870)", [in:] *Historycy warszawscy ostatnich dwóch stuleci*, A. Gieysztor, J. Maternicki and H. Samsonowicz (eds.), Warsaw 1986, pp. 77–91.
- Szymanowski Wacław, inc. "Wczorajszej nocy umarł Gustaw Waliszewski" ["Wiadomości krajowe"], *Dziennik Warszawski* 1855, issue 160, pp. 1–2.
- Ugorowicz Izabela, "Z Krakowa do Łodzi. Dzieje i zawartość Archiwum rodziny Bartoszewiczów", *Rocznik Łódzki* 2013, vol. 60, pp. 185–204.
- Wieczorkowski Władysław, "Gustaw Waliszewski", *Gazeta Codzienna* 1855, issue 166, pp. 3–4.
- Wilkońska Paulina, *Moje wspomnienia o życiu towarzyskim Warszawy*, Z. Lewinówna (comp.), J.W. Gomulicki (ed.), Warsaw 1959.

- Wrzosek Stefan, "Julian Bartoszewicz. Człowiek, dzieło, znaczenie", [in:] *Intelektualiści rodem z Podlasia*, J. Sekuła (ed.), Siedlce 1997, pp. 126–138.
- Wrzosek Stefan, "Juliana Bartoszewicza dzieło niemożliwe: «przeliczyć do końca»", *Podlaski Kwartalnik Kulturalny* 1998, issue 4, pp. 31–42. <https://doi.org/10.1006/icar.1996.5636>
- Zielińska-Klimkiewicz Zofia, "Księgozbiór Bartoszewiczów – przeszłość i teraźniejszość", *Acta Universitatis Lodzianis. Folia Librorum* 1998, issue 8, pp. 63–98.

Maria Berkan-Jabłońska – studies 19th century literature, in particular the history of women writing, the prose of Polish Romanticism, and the Polish Biedermeier period. She is also interested in various topics in biographical writings and the broadly understood popular literature of the 19th century. Personally – enjoys browsing archives and reading crime stories. She is the author of: *Wizje sztuki w twórczości Zbigniewa Herberta* (2008); *Arystokratka i biedermeier. Rzecz o Gabrieli z Güntherów Puzyninie* (2015); *Weredyzki, sawantki, marzycielki, damy... W kręgu kobiecego romantyzmu* (2019); *Pod wiatr... Czytanie życia Józefy Śmigielskiej-Dobieszewskiej* (2021); współredaktorka i redaktorka tomów: *Mickiewicz wiełu pokoleń twórców, badaczy i czytelników* (2008); *Przygody romantycznego „Ja”. Idee – strategie twórcze – rezonanse* (2012); "Nie-do-czytane. Polski dramat romantyczny", *Acta Universitatis Lodzianis. Folia Litteraria Polonica* 1(27), 2015; "Kryminał w XIX wieku, XIX wiek w kryminale", *Acta Universitatis Lodzianis. Folia Litteraria Polonica* 4(50), 2018.